

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2021-4

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2021

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир ҳайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.

Абдуллаев Рашидан Бабажонови, тиб.ф.д., проф.

Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.

Аимбетов Нағмет Каллиевич, и.ф.д., акад.

Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.

Кадиров Шавкат Юлдашевич, қ/х.ф.н.

Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рўзибоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.

Рўзимбоев Сапарбой, ф.ф.д., проф.

Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонови, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№4 (74), Хоразм Маъмун академияси, 2021 й. – 336 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Adamchuk D., Kuziev M., Gurman E., Ulliyeva N. Papaverine effects on sugar absorption in dogs in vivo	6
Egamberdiyev R., Nurmetova M. Topinambur – yem xashak ekin	8
Алламуратова Г.Б., Бабаджанова С.Х., Жуманазаров Х. Ў., Абдурахмонов Д.А. «Хоразм балиқ маҳсулотлари» акциодарлик жамияти тизимлари карп - <i>Cyprinus carpio</i> (Linnaeus) балиғи паразитофаунаси	10
Бекчанов Х.У., Эгамберганов О.И., Комилжанова Г.Қ. Хоразм воҳаси табиий ва сунъий сув ҳавзаларида балиқ етиштиришнинг назарий асослари	12
Қосимов З.З., Акбаров Ф.И., Қодиров У.Х., Хўжанов А.Н. Ўзбекистон флорасидаги <i>Helichrysum nuratavicum</i> Krasch. (Asteraceae) потенциал тарқалишини моделлаштириш	16
Полвонов Х., Атабоева З., Досчанова М., Собиров Қ., Абдуллаев И., Атаниязов О. Термитларни бошқаришда биологик фаол моддали ем хўрақлардан фойдаланиш	23
Райимов А.Р., Рахмонов Р.Р., Нуриддинова Г.А., Жумаев М.Ж. Бухоро вилояти ва унга туташ ҳудудлар (оёқоғитма, қандим, оёқгужумли, қизилкум давлат кўрикхонаси) судралиб юрувчиларининг баҳорги тур таркиби ва сони	26
Расулов Ш.М., Матяқубов М.Б., Азизова Б.Б. Ўзбекистон Республикасида гельминтозлар билан касалланишнинг 2009 - 2019 йиллардаги солиштирма таҳлили ва профилактик чора-тадбирлари	29
Рахманова А., Аллоберганова З.Б., Игамова О.К., Жуманиёзова Т.М., Норбоев З. Кладоцераларни лаборатория шароитида кўпайтириш услублари	33
Рўзметов Р.С., Абдуллаев И.И., Бобожонова Х.М. Ғўза ризосферасида яшовчи бактерияларни ажратиш ва ўсимликларда касаллик чакирувчи замбуруғларга таъсири	36
Тургинов О.Т., Азизова Ф.А., Аромов Т.Б. Ҳисор давлат кўрикхонаси флорасидан аниқланган камёб ва эндем бўлган топилмалар	38
Умарова Ж.Қ. Барг пластинкасининг қалинлиги бўйича ўзгарувчанлик, ирсийланиш ва ирсиятга узатилиш кўрсаткичи	43
Хусанов А.К., Собиров О.Т. Галл ҳосил қилувчи шираларнинг (Homoptera, Aphidinea) озуқа ўсимлигига ихтисосланиши	45
Шакарбоев Э.Б., Бердибаев А.С., Жумамуратов Ж.Э., Ахунова Х., Каниязов А.Ж. <i>Alaria alata</i> (Goeze, 1782) трематодаси Қорақалпоғистон йиртқич ҳайвонлари эндопаразити	49
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ФАНЛАРИ	
Ҳайдарова З.Р., Ҳайдаров А.Р. Aqlli qishloq xo'jaligidagi IoT dasturlari	52
Ақромов Б.А. Ўзбекистонда саримсоқ етиштириш	54
Исаев С.Х., Қодиров З.З. Соя навларини суғоришда эгат узунлиги ва сув оқими тезлигининг сояни суғориш меъёрлари, соянинг дон ҳосилига таъсири	55
Исаев С.Х., Қодиров З.З. Сув танқислиги шароитида сояни суғоришда ресурстежамкор суғориш технологияларининг илмий аҳамияти	58
Маматкулова Ф.А., Джалилова Г.Т. Влияние крутизны и экспозиции склона на гумусное состояние эродированных почв предгорной и горной территории Республики Узбекистан	61
Низомов Р.А., Садуллаев С.М., Абдуллаев Д.М. Қовун навларини етиштириш ва ҳосилдорлигини оширишда гидрогелнинг таъсири	64
Ражабов З.П. Хоразм вилояти тупроқ-иқлими шароитида янги ғўза навларининг ўсиши ва ривожланиши ҳамда қимматли хўжалик белгилари	68
Рузиев Ф.А., Джаббаров И.Ш. Генетический контроль показателей качества зерна яровой мягкой пшеницы	71
Таджиев А., Отаназаров Д., Ибрагимова Н. Тупроқ экологиясини яхшилаш ва унумдорлигини оширишда гумус ҳосил қилувчи ферментларнинг аҳамияти	75
Тошқўзиев М.М., Каримов Х.Х. Қибрай тумани суғориладиган типик бўз ва бўз-ўтлоқи тупроқларининг гумус микдори, сингдириш сифими, сингдирилган катионлар таркиби	78
Юнусов Р., Ганиева Ф.А. Кесиш усули ва даражаларининг олма дарахти барг сатҳига таъсири	81
ТЕХНИКА ФАНЛАРИ	
Eshniyozova N.N., Jo'rayev M.M., Eshchanov R.A. Vermikulit asosidagi ion almashinuvchi materiallarning xossalari	84
Ўринова Ш.А., Балтаев У.С., Ачилова С.С. Маҳаллий хом ашёлар асосида маргарин рецептура тузиш	88
ТАРИХ ФАНЛАРИ	
Sadiqova R.I. O'rta asrda turkiy xalqlar madaniyati	90
Айтмуратова Ж. Собик Иттифоқнинг ғоявий-сиёсий тазийқлари даврида Қорақалпоғистон илм-фан зиёлилари хизмати	92

Айтмуратова Ж. Собик Иттифоқнинг мафкуравий чеклашлар давридаги Қорақалпоғистон санъат арбобларининг хизмати	98
Айтмуратова Ж. XX асрнинг 50-70 йилларида даврида Қорақалпоғистон илм-фан зиёлилари хизмати	104
Алимджанов Б.А. Основные банковские операции Ново-Ургенчского филиала русско-азиатского коммерческого банка	106
Ачилова Г.М. Чингизийлар даврида Туркистондаги савдо-сотик муносабатлари ва бунда Буюк ипак йўлининг аҳамияти (1227-1370 йй.)	109
Каримова Ф.М. Маросим ва халқ томошаларида оловга ишонч ифодаси	113
Кўчаров Ж.Қ. Амир Темур ва темурийлар даврида Бухоронинг суғорилиш тарихидан лавҳалар	117
Қудратов Д.Т. Ўтмишда Мирзачўлнинг, ҳозирги Сардоба туманининг ривожланиши ўзбек халқи дўстлиги мисолида	120
Мантеллини С., Суёнов С., Бердимуродов А., Раҳмонов Х. Афрасиаб (Самарканд) и южная часть средней Зеравшанской долины: динамика заселения Самаркандского оазиса	123
Мирзоев Ш.М. Туркиянинг Истанбул шаҳридаги ўзбеклар жамияти ва фаолияти хусусида	133
Орзиев М.З. “Туркистон тўплами”да Афғон Туркистони бекликларининг сиёсий тарихига оид айрим маълумотлар	136
Ризаев Б.Н. Бухоро область аҳолисини кўчириш сиёсати: ғоявий-психологик таъсир ўтказиш усул ва воситалари	140
Тураева С.Р. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари конлар ва ер ости маъданли сувлари -чашмалар ҳақида маълумот берувчи манба	144
Турдиев Б.С. Ёшлар тарбиясида Имом ал-Бухорий ҳадисларининг ўрни	148
Турекеев К.Ж. Реликты почитания волка у каракалпаков	151
Хакимниязов Ж.Х., Торениязов Ж.Е. XVII-XIX асрларда қорақалпоқларнинг яшаган шаҳарлари бўйича тарихий манбалар	155
Халилова З.Э. Ўзбекистонда XX аср ислом таълими тарихшунослиги масалалари	159
Холдоров Х. Qadimgi Xorazm madaniyati tarixiga oid manbalarning qiyosiy tahlili	162
АРХИТЕКТУРА	
Hamidov O.U. Namangan viloyatining to'g'li turizm ob'ektlarida landshaft arxitekturasini paydo bo'lishi	166
Аллаяров К.О. Орол буйи тиббий туризм ва Мўйнак шаҳар архитектурасининг ўзгариши	168
Кодирова С.А., Рахимов Л.Ш., Курбонов Р.Х. Роль и значение карандашной и цветовой графики в процессе разработки курсового архитектурного проекта	172
Кодирова С.А., Рахимов Л.Ш., Курбонов Р.Х. Талабалар учун маданий-маърифий марказ лойиҳасини ишлаб чиқиш методикаси	174
Сиддикова Г.Х., Абдурахмонов Б.Т. Теория архитектуры, ее задачи и методы	178
Умаров О.З. Тошкент вилояти рекреация ҳудудларини ривожлантириш масалалари	180
Ҳасанов А.О., Қосимов И.М. Ёшларнинг инновацион ижодий-ишлаб чиқариш марказларини лойиҳалашда замонавий меъморий услубий тенденциялар: чет эл тажрибаси	183
Шнекеев Ж.К. Ташаббус ва мактаб бозори	185
ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ	
Болтаев Н.Ш. Қорақўлчилик тармоғини ривожлантиришнинг аҳамияти	189
Матёкубова Д.О. Минтақа аграр соҳасида ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш услубияти	192
Мирзаев А.А. Зиёрат туризмнинг ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари	194
Муҳаммаджанов Ш.С. Акциядорлик жамиятларида давлат иштироки ҳамда корпоратив бошқарув ва корпоратив назорат тизими ҳолати тахлили	197
Одилова Д.Б., Умарова Н.Х., Хайтматова Г.А. Роль инноваций в современном развитие национальной экономики Узбекистана	200
Раҳмонов А.Х. Профессионал таълим билан ишлаб чиқаришнинг узвийлигини таъминлаш йўналишлари	203
Салаев С.К., Таджиев Б.У. Хоразм вилоятида қишлоқ жойларида ноаграр йўналишдаги тадбиркорликни ривожлантириш йўналишлари ва механизмлари	207
ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ	
Abdullaeva Sh. The Methods of Afterschool Activities	214
Anvarova S.Sh. “Devonu lug‘otit-turk”dagi monarx tushunchasi R.Dankoff tarjimasida	217
Ashirmatova M.J. Rus tili darslarida universitet talabalarining kommunikatsiya qobiliyatini shakllantirish	219
Axmedova A.A. Ingliz tili maqollarining o'zbek tiliga tarjimasidagi xususiyatlari	221
Boboev Yu.B. Universitetlarning rus guruhlarida o'zbek tilini o'qitishning xususiyatlari	223
Boltayeva D.B. Analysis of modern intensive methods	224

6. Ковалевский Е.П. Странствователь по Суше и морям в 4-х частях. – С.-Петербург типография бр. Глазумовых. Больш. Мещ. д. № 8. //Туркестанский сборник Т-32. – 238 с.
7. Новости из Центральной Азии. //Туркестанский сборник Т-6. – 1-4 с.
8. Премечания и дополнения переводчика//Туркестанский сборник Т-18. – 288-546 с.
9. Путешествие русскаго посольства по Аф-ну и Бухарскому ханству в 1878-1879 гг. Из дневников члена посольства И.Л. Яровского. В двух томах том-I. – С.-Петербург. Типография д-ра М.А. Хана 1882. //Туркестанский сборник Т-288. – 385 с.
10. Путешествие в Бухару: Разказах о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками Великобританскаго короля и отчёт о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию. Предпринятом по предписанию ввешаго правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индийской Компанейской службы Александром Борнсом. – Москва.: В университетской типографии 1848. //Туркестанский сборник Т-38. – 502 с.
11. Путешествие в Бухару: Разказах о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками Великобританскаго короля и отчёт о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию. Предпринятом по предписанию ввешаго правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индийской Компанейской службы Александром Борнсом. – Москва.: В университетской типографии 1848. //Туркестанский сборник Т-39. – 636 с.
12. Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берега Каспийскаго моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научною целью по поручению Венгерской академии в Пешт, членом ея А.Вамбери. С 12 картинами, 4 картою. – Москва издание А.И. Мамонтова 1867. //Туркестанский сборник Т-12. – 370 д. с.
13. Путешествие в Кабул покойнаго подполковника Александра Борнса.//Туркестанский сборник Т-243. – С. 201-201 а.
14. Сведения о странах по верховье Амударьи. Составитель И.Минаев. – С.-Петербург. Типография В.С. Балашева 1879. //Туркестанский сборник Т-286. – 273 с.
15. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. С картою Средней Азии составил капитан генералнаго штаба. Л.Костенко. Издание А.С. Бозуново. – С.-Петербург. Типография В.Безобразова и комп. 1890. //Туркестанский сборник Т-29. – 399 с.
16. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. – С.-Петербург. типография Меркульева, Графский пер, д. № 5. 1875. //Туркестанский сборник Т- 93. – 362 с.
17. Фон Кюгенгел Анке. Лигитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв). –Алматы: Издательство “Дайк-Пресс”, - 2004. - 516 с.
18. Через Афганистан. Путевия записки генеральнаго штаба полковника Н.И. Гродекова. – С.-Петербург. Издание книжнаго магазина “Новаго времени” 1880. //Туркестанский сборник Т-241. – 86 с.
19. Шир Али и его отношения к Англии. //Туркестанский сборник Т-296. – С. 233-290.

УЎК 93/94

БУХОРО ОБЛАСТЬ АҲОЛИСИНИ КЎЧИРИШ СИЁСАТИ: ҒОЯВИЙ-ПСИХОЛОГИК ТАЪСИР ЎТКАЗИШ УСУЛИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Б.Н. Ризаев, катта ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада Совет ҳукумати олиб борган кўчириш жараёни сиёсатининг Бухоро вилояти мисолида таъсирининг ғоявий-психологик механизми таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: кўчириш, стереотип, туртки, туртки, янги ер, зеленник.

Аннотация. В данной статье анализируется идейная-психологическая механизм воздействия политики переселенного процесса проводимой советским правительством на примере Бухарской области.

Ключевые слова: переселения, стеротип, мотивация, импульс, новая земля, целенник.

Abstract. This article analyzes the ideological and psychological mechanism of the impact of the policy of the resettlement process carried out by the Soviet government on the example of the Bukhara region.

Key words: resettlement, stereotype, motivation, impulse, new earth, target.

Большевиклар ҳокимиятни эгаллаши билан коммунистик ғояларни жамият аъзолари онгига сингдиришни ўзларининг асосий вазифаларидан бири деб қаради. Коммунизм қуриш ҳақидаги назария совет кишиларининг фашизмга қарши қурашда қаҳрамонликка чорлаган, ғалабага етаклаган ғоя бўлди. Урушдан сўнг партия илгари сураётган ҳар қандай ғоя ва дастурларнинг тўғрилиги деярли ҳеч бир совет кишисида шубҳа уйғотмасди. Ғалаба жамиятда совет ҳукумати обрў-эътиборининг ниҳоятда ошиб кетишини таъминлаганди. Ҳукумат урушдан сўнг тадбиқ этган ҳар бир янги лойиҳасига умумиттифоқ тусини бериб, барча куч ва воситаларни бирлаштиришга уринди. Жумладан, оммавий кўрик кампанияси ҳам бундан мустасно эмасди. Жамиятнинг ҳар бир қатламига ғоявий-психологик таъсир ўтказиш орқали янги ерларда ишчи кучига бўлган талабни

қондириш кўзда тутилганди. Тарғибот-ташвиқот тадбирларига барча таълим муассасалари, шунингдек, жамоатчилик органлари ҳам сафарбар этилди. Аҳолига давлат илгари сураётган янги ерларни ўзлаштириш ғояси мамлакат истиқболини белгиловчи омил сифатида тушунтирилди. Натижада бошланган хайрли ишга ҳар бири киши оз бўлса-да, ўзининг ҳиссасини қўшишга уринди. Ғоявий-психологик таъсир аҳолини янги ерларга ундовчи ўзига хос эмоционал импульс уйғотишга хизмат қилди.

XX асрнинг 50-йиллари ўрталаридан бошланган кўриқ жараёнида миллионлаб аҳоли режа асосида ва жамоатчилик чақириғи билан янги ерга кўчиш истагини билдирганди. Янги ерларни ўзлаштириш жараёни бевосита инсон психикаси билан алоқада амалга оширилди. Аҳолини янги ерларга кўчириш жараёнида чўлқуварлардаги ички руҳий кечинмалар уч босқичда юз берди.

1. Шахсда кўчишга хошиш-истакни уйғониши ва ҳал қилувчи қарор қабул қилиш;
2. Янги ерга кўчирилган аҳолининг адаптацияси;
3. Чўлқуварларда янги стереотип, кадрият ва установакаларнинг шаклланиш босқичи.

Ижтимоий фан соҳаларида олиб борилган тадқиқотлар натижасида шахс эҳтиёжлари ва уни қондириш ўртасидаги қарама-қаршилик миграцияга бўлган истакни юзага келтириши таъкидлаб ўтилди[15, -С.18]. Шу билан бирга халқларнинг ўзига хос стереотиплари ҳам шахсда кўчиш хошиш-истагини пайдо қилишда муҳим роль ўйнади. 1954 йилдан оммавий кўриқ кампаниясига старт берилиб, Қозоғистон чўлларига минглаб мигрантлар келдилар[4]. Янги ерда ишлаш истаги билан келган чўлқуварларнинг асосий қисми Европа тилли аҳоли вакиллари билан иборат бўлган. Уларда ёшлиқда ўз ҳаётини мустақил режалаштириш кўникмалари шакллантирилиб борилганди. Қолаверса, бундайларнинг ҳар бир қилган индивидуал ҳаракатлари рағбатлантириб турилганди. Натижада бундай шахсда ёшлигиданоқ миграцияга ижобий муносабатлар пайдо бўлганди. Ижобий қарашнинг шаклланишида сўзсиз ота-она таъсири беқиёс бўлган[12, -С. 130]. Шу боисдан совет ҳукуматнинг кўчириш сиёсати Марказий ва Ғарбий минтақаларда режа бўйича амалга оширилганди.

Бироқ, Ўзбекистонда аҳолини кўчириш сиёсати жуда мураккаб кечди. Шундай бўлишига қарамасдан, Иттифоқ маъмурлари курашни бир лаҳза бўлса-да тўхтатмадилар. Охир-оқибатда нисбатан ижобий натижага эришилди.

1950-йилларда ҳам маҳаллий аҳоли маиший турмушида диннинг таъсири катта бўлган. Исломдаги жамоавийлик ақидалари ҳар бир мусулмонга ёшлиқдан қатъий тартибда сингдириб борилган. Индивидуал жамиятга шахс сифатида ўзини намоён қилиш даврига қадар жамоавийлик истаги унда эътиқодга айланиб улгурганди. Натижада ҳар қандай индивидуал ҳатти-ҳаракатларга жамият томонидан ўта салбий муносабат билдирилган. Шу жумладан, кўчиш қарори қаттиқ танқид остига олинган. Маҳаллий аҳоли айниқса, ёшлар қатлами миграция тушунчасини ҳатто, ҳаёлларига ҳам келтира олмасдилар. Ушбу ҳолат совет ҳукумати амалга оширган кўчириш сиёсати таҳлил қилинганда анча ойдинлашди. Жумладан, марказий минтақалардан кўчирилганлар ўртача 16-24 ёш атрофидаги ёшлардан иборат бўлган[16, -С. 26]. 1950 йилда Ғиждувондан Когон районига кўчиш истагини билдирган аҳолининг ёши таҳлил этилганда 6 нафар оила бошлиғи 20 – 22 ёш оралиғида, 47 нафар оила бошлиқлари 40 ёш ва ундан юқорилиги маълум бўлди[3]. Кўриниб турибди-ки, Ўрта Осиё республикалари (Ўзбекистон, Тожикистон) аҳолисининг ёшлар қатламида кўчишга хошиш-истак билдирганлар камчиликни ташкил этган. Ёши 40 – 50 орасидаги оила бошлиқлари кўчиш истагини билдиришининг сабаби, ўзлари яшаб турган муҳитда пайдо бўлган ижтимоий-иқтисодий муаммо ва оилавий эҳтиёжларни қондириш жараёнида бир қатор қийинчиликларга дуч келганида эди. Масалан, Когон район XXII партсъезд совхозига Ғиждувондан кўчма хўжалик вакили бўлиб келган Аброр ака: “Оилада кўпчилик бўлганмиз, уй-жой муаммоси бизни чўлга етаклаган”, – деб таъкидлайди[5]. Ғиждувон район аҳолиси зичлиги ҳисобга олинса, юқоридаги фикр асосли экани маълум бўлади. Олот райони “Олот” совхозига Бухоро район маданият колхозидан келган Равшан ака: “Отадан эрта етим қолганмиз. Ёлғиз онамиз бизни боқиш учун шу совхозга кўчишга қарор қилдилар. Бу ерда онамизга уй-жой, иш ва яхшигина маош таклиф қилинган[11]”, – деб хотирлайди. Юқорида келтирилган шахсий мулоқот материалларидан аҳоли имконсиз ҳолатлардагина кўчишга қарор қилганлиги маълум бўлади. Чунки ўзбек халқида туғилиб, вояга етган заминга, ота-боболари юрти илдиздан бошланиши, ўзи дунёга келган заминда яшаб қолиш менталитети жуда кучли бўлиб, совет ҳокимияти йилларида 77 фоиз ўзбек ўз ерида яшаган. Ҳолбуки бу даража бутун иттифоқда 49.1 фоизни ташкил этарди. Уларнинг кўчишига нима бу даражада тўсиқ бўлди? Қаршилик шу қадар енгиб бўлмас даражада кучлими? Биринчидан, ёшлиқдан индивидда шаклланиган установакалар хошишнинг ҳал қилувчи қарорга айланишига монелик қилган ва қарама-қаршиликлар натижасида инсон руҳиятида

зўриқишни келтириб чиқарган. Иккинчидан, янги ерга кўчиш истаги қарорга айлангудек бўлса, жамиятнинг қаттиқ қаршичилигига учраган. 1960-йилларда Мохончўл массивига уч киши боришга қарор қилди. Улардан бири Шопирча қишлоғидан Каримжон ўзи билан чўлга поччасини ҳам эргаштириб кетиш мақсадида опасига ниятини маълум қилади. Буни эшитган Мухтарам бирдан ловуллаб кетади:

-Шундай соя-салқин турганда чўлда бало борми? Жингактош бўлиб чўлда шўр ялашни ким кўйибди[21, -Б. 150], – дейди у.

Ўз яқинлари томонидан ўтказилаётган таъсирга жамиятнинг ҳар бир аъзоси кўшилса-чи? Ўзи кўрмаган, билмаган ва ҳатто, тасаввур ҳам қила олмайдиган кимсасиз чўлга кўчишга қарор қилиш учун инсондан катта куч-ирода мислсиз босиқлик талаб этилган. Қолаверса, у ўзидаги ички қарама-қаршиликларини енга олган тақдирдагина кўчишга қарор қилиши мумкин бўларди. Шахсни кўчиш қарори амалга ошса-да, жамиятнинг унга нисбатан салбий таъсири давом этарди. Бу эса тинч ҳаётнинг остин-устин бўлишига олиб келарди. 1970-йилларда Ўртачўл массивида жавлон ураётган Файзуллага қарата укаси Фозил:

-Хали чўлга келганингизга уч йил бўлди. Хўш нимага эришдингиз?[8] -деганди.

Кўчиш қарори кенг жамаотчилик орасида ҳам муҳокама бўлган ҳолатларни кўриш мумкин. Муҳокамаларда миграция қаттиқ қораланиб, унга нисбатан салбий қарашлар кучайтирилган. 1969 йилда Бухоро районида Ўртачўлга келган Бахшулла аканинг кўчиш қарори синфдошлари орасида муҳокама қилинди. Синфдошлар орасидан “аҳволинг шуми?”-дегучилар ҳам топилди[9].

Бундай вазиятда аҳолини кўчириб бўлмаслигини яхши англаган совет ҳукумати муаммони илмий таҳлил этиш ва амалий ечимларини топишга эътиборни кучайтирди. Тадқиқотларда Иттифоқ таркибида истиқомат қилувчи халқлар миграцион интенсивлик коэффицентини аниқлаш ва кўчирилган жойда икки йилдан ортиқ яшаш фоизлари ҳисобга олинган ҳолда олиб борилди. Совет Иттифоқи халқлари 4 гуруҳга ажратилди.

1-гуруҳга -руслар, украин, беларус ва литваликлар киритилди. Бу халқларнинг миграцион интенсивлик коэффицентини навбатдаги гуруҳларга нисбатан юқори ҳисобланади. Янги ерда икки йил ва ундан ортиқ яшаб қолганлар 5 – 7 фоизни ташкил этган. 2-гуруҳга – молдаван, козок, эстон ва латишлар кирган. Биринчи гуруҳ вакиллари билан таққосланганда миграцион интенсивлик коэффицентини 1,5 марта паст. Янги ерларда молдаванлар – 3,1 фоиз, эстонлар – 5 – 8 фоиз яшаб қолган. 3-гуруҳга – қирғиз, озарбайжон, туркман, армани ва грузинлар кирган. Биринчи гуруҳга нисбатан миграцион интенсивлик коэффицентини 1,5 – 2 марта паст. Янги жойда кўчганларининг 1,4 – 2,5 фоизи яшаб қолган. 4-гуруҳ-ўзбек ва тожик кириб, биринчи гуруҳга қараганда миграцион интенсивлик 3 марта паст бўлиб, кўчирилган жойда уларнинг бор-йўғи 1,4 – 2,2 фоизи яшаб қолгани маълум бўлади[17, -С.45].

Бухоро область аҳолиси таркибини асосан ўзбек ва тожик миллати вакиллари ташкил этишини ҳисобга олсак, аҳолини кўчириш қанчалик мураккаб кечганлиги маълум бўлади. Бу борада архив ҳужжатлари янада аниқ маълумот беради. Жумладан, 1952 йил Когон район ижроия кўмитаси раиси Исабаевга Меҳнатқашлар депутатлари Бухоро область совети томонидан махсус хат юборилганди. Унда районга кўчирилган хўжаликлардан 45 таси руҳсатсиз кўчирилган жойларини тарк этгани таъкидланган. Уларни ўз жойларига қайтариш учун қилинган уринишларга қатъий қаршилик қилаётганликлари кўрсатилади. Агар кўчма хўжаликлар қайтишни исташмаса, улар учун давлат томонидан ажратилган кредит ва сарф-харажатларни қоплашни зиммаларига юклатишга кўрсатма берилган[6]. Маъмурият томонидан олиб борилган ихтиёрий-мажбурий кўчириш сиёсати аҳоли томонидан рад этилди. Область аҳолиси ўзи яшаб турган манзилдан узоқ, айниқса чўл минтақаларига кўчирилишига қарши бўлган. 1950 йилда Ғиждувон районида 100 та хўжаликни “Нарпай” совхозини худудидаги янги ерларга кўчириш режа қилинганди. Олиб борилган тарғибот-ташвиқот жараёнида бирор киши кўчиш истагини билдирган эмас. Натижада режа барбод бўлди[2].

Область аҳолиси ўз урф-одати ва анаъналарига содиқ бўлиб, кўчириш борасида қилинган ҳар бир ҳаракатга ижобий бўлмаган муносабатини сақлаб қолди. Кўчиш истагининг қарорга айланиши учун ҳар бир одам ўз ички туғёнларини енгиб ўтишига тўғри келарди, лекин кўпчилик учун бу осон кечмаган. Мохончўлнинг илк чўлқуварларидан бўлган Каримжоннинг ички кечинмалари ўша давр манбаларида жуда аниқ тасвирланган. “У ўзи ўйлаган режасини мушоҳада қилиб, пишитиб олди. Ариқ лабида сарғайиб, қировдан қорамтир бўлиб қолган майсаларга бир зум боқди: “Сенинг чечак отган орзунг ҳам худди шу майсалардек шўлғулланиб қолса?” Нима дейман ўзимга? Даҳшат?[22 –Б. 148]”

Иттифоқ ҳукумати янги ерларни ўзлаштиришда ёшлар кучидан фойдаланишга катта умид қилганди. Ёшларда ўз даврига хос қизиқувчанлик ва шижоат кучли бўлиб, қалбида орзу–ҳавас жўш уриб турарди. Ёшлар онгига осон таъсир қилиш мумкинлиги ҳукуматга аён эди. Шу сабабдан барча давлат ва жамоат ташкилотларини жалб этган ҳолда, янги ерларга ёшларни йўналтириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Асосий эътибор руҳий таъсир ўтказишга қаратилди. Бунда жамоатчилик даъвати, чўлқуварлар томонидан мактублар ташкил этиш, матбуот органларида чўл саргузаштларини романтик мадҳ этиш каби таъсирчан воситалардан фойдаланилди. 1955 йилда кўрик ва бўз ерларни ўзлаштиришга боришни истаган комсомол-ёшлар Москва йиғилиши қатнашчиларининг Совет Иттифоқидаги комсомол ва ёшларга мурожаати эълон қилинди. Унда ёшларнинг биринчи отряди комсомол йўлланмаси билан ўтган йилда янги ерларга жўнаб кетгани айтилганди. Бепоев ватанимизнинг ҳамма ерларида яшовчи ёшлар уларнинг “Янги ерларга!” деган жангавор чақириғини астойдил қўллаб-қувватладилар[13]. Тарғибот тадбирлари учун мўлжалланган материаллар пухта ўйланган ҳолда тайёрланган бўлиб, ёшларда фахр, ифтихор уйғотишга хизмат қилган. Мурожаатда партиянинг иродасини астойдил бажарадиган мард ва жасур ташаббускор кўп минглаб азамат кишиларни кўрик ерга боришга чақирамиз[13], дейилади. Қилинган саъй-ҳаракатлар ёшларда ўзига хос мотивация шаклланишига беқиёс ҳисса қўшди. 1956 йил Мирзачўлга минглаб ёшлар якка тартибда эмас, балки эшелон-эшелон бўлиб келдилар[20, - С. 21]. Совет ҳукумати ёшларга мотивация берувчи умуммамлакат аҳамиятига молик омиллар билан бир қаторда, ҳар халқни ўзига хос стеротип хусусиятларини ҳам ҳисобга олишни унутмади. Жумладан, Ўрта Осиё аҳолисидаги ўзига хос содда, ишонувчан ва оқ кўнгиллилик каби жиҳатлар янги ерга бурч нуқтаи назаридан йўналтиришга ҳаракат қилинган бўлса, бошқа миллат ёшлари учун моддий рағбатлантириш ва имтиёзлар кўз-кўз қилинди. Янги ерларга келган ёшлар учун яхшигина ойлик маош ва рағбатлантириш тизими жорий этилган. Чўлнинг йирик қурилиш майдонига айлангани ҳам ёшларни чўлга етаклашда муҳим аҳамият касб этган. Марказий минтақаларда истиқомат қилувчи ёшлар ўз келажагини режалаштириш асносида чўлда моддий таъминотни яхшилаш, уй-жойга эга бўлиш, оила қуришни мақсад қилди[18, -С. 89]. Ўзбек ёшларининг ҳаёт йўллари аксарият ҳолларда ота-она томонидан белгиланган. Шу сабабдан кўпчилик маҳаллий ёшлар ҳалол меҳнат қилиб, орзу-ҳавасга эришиш (кўчган жойда эмас, ўзи яшаб турган жойига қайтиб-диссертант) мақсадида кўчишга қарор қилишади. Қолаверса кўчирилган ёшларнинг асосий қисми ҳали оила қуришга улгурмаган ва бу ҳолатни вақтинча, деб тушунишган. Ота-оналар эса албатта, фарзандлари қайтиб келишига ишончи комил бўлгани сабабли, улар қабул қилган қарорга қатъий қаршилик кўрсатмадилар. Лекин ҳукумат томонидан ўтказилаётган босим остида миллий урф-одат ва аъаналарга аста-секинлик билан бўлса-да зарба берилаётганини кўриш мумкин. Сабаби, чўлга кўчиб келувчи ёшлар орасида нафақат бўйдоқлар, балки ёш ва кўп болали оилалар ҳам бўлганлиги[10, -Б.6] воқеалар гувоҳлари томонидан қайд этилади. Бундан ташқари ўтказилган сўровлар янги ерга ёшлар ўз бурчларини бажариш учун келган, деган хулоса қилишга ундайди. Мисол учун Қарши чўлига келган қурувчи ёшлар ўртасида ўтказилган сўровда: “Сизни Қарши даштига келишга нима мажбур этди?”-деган саволга жавоб: ватан олдидаги бурч, фуқаролик виждони, юрак амри, энг қийин жойда бўлиш истаги, кўрик ўлкани ўзлаштиришга ўз кучим билан ёрдамлашиш, романтика[1, -Б. 21-23]-деган жавоблар берилган.

Ўзбекистондаги кўрик маркази Мирзачўл чўлқуварлари ўртасида ўтказилган сўров ҳам юқоридаги фикрларни яна бир бор тасдиқлайди. Эскватор машинисти Николай Воронин: “Нима учун Мирзачўлга келдингиз?” деган саволга қуйидагча жавоб берганди: “Мирзачўлга ҳужум бошланганлигини эшитиб қолдим. Шунда келажакни ўз қўлинг билан яратсанг, Ватан бойлигига бойлик қўшсанг, қандай яхши, деган фикр миямга келди. Ҳеч иккиланмай Янги ерга келдим[19, - Б. 21]”-деганди.

1950 йиллардан бошланган кўрик кампаниясида иштирок этиш истагини билдирган барча ёшларга нисбатан ўша даврнинг машҳур “қалб амри билан келганлар” ибораси қўлланилди. Исломига эътиқод қилувчи Ўрта Осиё аҳолисига хос бўлган миллий ментал хусусиятлар ҳам совет ҳукумати назаридан четда қолмади. Бу халқларда моддийликдан маънавий дунёни устун билиши ҳисобга олинган ҳолда, Ватан олдидаги бурч инсонни чўлга етаклайди, деган ғоя сингдирилди. Ўша давр матбуот саҳифаларининг ҳар бири ёшларда ўзига хос истак уйғотувчи эпиграфлар билан бошланган. Жумладан, Ўртачўл чўлқуварлари ҳаётини ҳикоя қилишга қаратилган очерклардан бирида одамларни чўлга нима бошлайди? Шухратми?, Қаҳрамонликми?, Ордон олишми?, Мол-дунё орттириш ишқидир балки?[7] - сўзлардан иборат эпиграф берилганди. Бир сўз билан айтганда қийинчилик билан бўлсада, аҳолини кўчиришга эришилди. Галдаги вазифа чўлқуварларни янги ерларга адаптация жараёни билан боғлиқ эди.

Шахснинг адаптация (мослашув) жараёни XX асрнинг 50-йилларидан психология, ижтимоий-психология, социология ва фалсафа фанларида ўрганилган. Аммо, ҳалигача

мигрантларни янги жойга мослашуви мавзусидаги илмий тадқиқотларни етарли, деб бўлмайди. XXI асрда миграция умумжаҳон муаммолари қаторида кўрилатган бир даврда кўчирилганларнинг адаптация жараёни тадқиқотчилар эътиборидан четда қолаётгани таажжубланарлидир. Ижтимоий-психологияда мослашувнинг асосий усули – шахс томонидан янги ижтимоий муҳит (гуруҳ, жамоа, ташкилотлар-диссертант) меъёр ва қадриятларни ўзлаштириш, шу муҳитда ривожланган ижтимоий муносабат шакллари (расмий ва норасмий алоқалар, етакчилик услуги, оилавий ва кўшничилик муносабатлари)ни қабул қилиш тушунилади. Бу ижтимоий меъёрлар, қадриятлар, шахсий ва ижтимоий манфаат ҳамда ижтимоий вазифа (функциялар) тоифалари орқали аниқланади [14, –С. 58]. Дарҳақиқат, янги ерга келган ҳар бир чўл ўзлаштирувчисидан янги ижтимоий роль ва позицияга эга бўлиши талаб этилган. Чўлқуварлар янги ерга келиб гувоҳи бўлган илк ҳолат уларни ажабланишга мажбур қилди. Сабаби, уларни улкан кум барҳанлари-ю, турна қатор қилиб қурилган палаткалар қарши олди. Ажабланиш шахсда ўзига хос катализатор вазифасини бажариб, ундан ижобий ёки салбий эмоциялар ҳосил бўлади.

Мухтасар қилиб айтганда қийинчилик билан бўлсада, аҳолини янги ўзлаштирилган ерларга кўчиришга эришилди. Ишонувчан, оқ кўнгил, меҳнаткаш туб ерли аҳолини чўл бағрида улкан кум барҳанлари-ю, турна қатор қилиб қурилган палаткалар қарши олганди. Бу эса иттифоқ ҳукуматининг навбатдани ҳила-найранги эканлигини айна кўчган хўжаликларгина ўз кўнглида ҳис қилганди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алиев Н. Баҳодор диёр сафга турмоқда “Қаршистрой” кишилари.// Ўзбекистон агитатори. –Тошкент, 1969. -№19. –Б. 21-23.
2. Гиждувон туман давлат архиви 3-фонд, 1-рўйхат, 195-йиғма жилд, 66-варақ.
3. Гиждувон туман давлат архиви 3-фонд, 1-рўйхат, 20-йиғма жилд, 1-варақ.
4. Казахстанско-российская миграция советский период!: Основные тенденция izvstia.asu.Rushist.TheNe. (мурожаат қилинди 12.01.2020 йил)
5. Когон район XXII партсъезд совхози ферма мудир А.Музаффаров билан муаллифни шахсий суҳбати. 2019 йил, 15 апрел.
6. Когон туман давлат архиви 22-фонд, 1-рўйхат, 75-йиғма жилд, 62-варақ.
7. Қизил тонг, 1977 йил 12 июнь.
8. Қизил тонг, 1977 йил 6 август.
9. Қизил тонг, 1989 йил 14 март.
10. Мирзачўл садоси. Духовный В.А., Абдураимов Ф.М., Нарзикулов М.Н. –Тошкент, 2016. –Б. 6.
11. Олот район “Олот” совхозига кўчма хўжалик вакили бўлиб келган Р.Чориев билан муаллифни шахсий суҳбати. 2019 йил 20 май.
12. Переведенцев В.И. Методы изучения миграция населения. –Москва: Наука, 1975. –С . 130.
13. Правда Востока, 1955 йил 7 января.
14. Проскурякова О.П. Адаптация мигрантов как социальный процесс.// Вестник ОГУ. –Омск, 2007. -№4. –С. 58.
15. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса: очерки и теории и методов исследования. –Москва: ИСПИ РАН, 2003. –С. 18.
16. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса: очерки и теории и методов исследования. –Москва: ИСПИ РАН, 2003. –С. 26.
17. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса: очерки и теории и методов исследования. –Москва: ИСПИ РАН, 2003. –С. 45.
18. Федченко М.Н. Повседневная жизнь советского человек. (1945-1911 гг) -Курган: Изд-во Курганского гос. Ун-та, 2009. –С. 89.
19. Хусанов Н. Ўзбекистон комсомоли янги ерларни ўзлаштириш ташаббускори. –Тошкент: Ёш гвардиячи, 1989. –Б. 21.
20. Хусанов Н. Ўзбекистон комсомоли янги ерларни ўзлаштириш ташаббускори. –Тошкент: Ёш гвардиячи, 1989. –Б. 8.
21. Шарофутдинов С. Бухоро илғорлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1968. –Б. 150.
22. Шарофутдинов С. Бухоро илғорлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1968. –Б. 148.

УЎК 93/94

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ “БОБУРНОМА” АСАРИ КОНЛАР ВА ЕР ОСТИ МАЪДАНЛИ СУВЛАРИ -ЧАШМАЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ БЕРУВЧИ МАНБА

С.Р. Тураева, т.ф.н., Ўзбекистон Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асрининг XVI аср Ўрта Осиё тоғ кончилик тарихини ўрганишидаги аҳамияти ва ундаги маълумотларни бошқа тарихий манба ва адабиётлар маълумотлари асосида қиёсий таҳлил қилинган. “Бобурнома” асри Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарлари, Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистоннинг XVI асрдаги тоғ-кон соҳаси, ер ости табиий бойликлари, маъданли сувлари, тоғ-кон соҳаси хонашиси билан

боғлиқ хунармандчилик турлари ва уларнинг савдоси тарихига оид қизиқарли маълумотларни берувчи қимматли манба эканлиги ўрганилган. Мақолада Қўқон хонлигининг тарихий ҳудудлари Фарғона, Хўжанд, Ўш ва Қобул вилояти унинг тоғларидаги конлар ҳамда ҳудудда жойлашган чаשמалар ҳақида маълумот берилади.

Калит сўзлар: “Бобурнома”, тоғ-кон иши, конлар, фируза кони, темир, кумуш, маъданли сув, чашма, ер ости табиий бойликлар, қимматбаҳо тошлар.

Аннотация. В статье на основе других исторических источников и литературы проводится сравнительный анализ значения «Бобурнома» Захириддина Мухаммада Бобура в изучении истории горного дела Средней Азии в XVI веке и содержащейся в ней информации. Бобурнома - ценный источник интересной информации о древних городах Средней Азии, горнодобывающей промышленности Ирана, Афганистана, Пакистана, Индии в XVI веке, природных ресурсах, минеральных водах, видах ремесел, связанных с добычей сырья и истории горного дела.

В статье представлена информация об исторических регионах Кокандского ханства - Ферганской, Ходжандской, Ошской территория и Кабульской область а также месторождениях в ее горах и источниках, расположенных в этом районе.

Ключевые слова: «Бобурнома», горное дело, месторождения, месторождение бирюзы, железо, серебро, минеральная вода, источник, подземные природные ресурсы, драгоценные камни.

Abstract. Based on other historical sources and literature, the article provides a comparative analysis of the significance of Zakhiriddin Muhammad Babur's "Boburnoma" in the study of the history of mining in Central Asia in the 16th century and the information it contains. Boburnoma is a valuable source of interesting information about the ancient cities of Central Asia, the mining industry of Iran, Afghanistan, Pakistan, India in the 16th century, natural resources, mineral waters, types of crafts related to the extraction of raw materials and history of mining.

The article provides information on the historical regions of the Kokand Khanate - Fergana, Khojand, Osh territories and Kabul regions, as well as deposits in its mountains and sources located in this area.

Key words: "Boburnoma", mining, deposits, turquoise deposit, iron, silver, mineral water, source, underground natural resources, precious stones.

Буюк Бобоколониимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ўзбек халқини доврўғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан биридир. У асос солган Бобурийлар салтанати Ҳиндистонда 332 йил ҳукмронлик қилди. Ушбу буюк саркарда жаҳон тарихида истеъдодли шоҳ ва шоир сифатида, беназир адабий мероси, бунёдкор ишлар соҳиби, кучли давлат арбоби сифатида юксак ўрин эгаллайди. У яратган тарихий меъмуар асар “Бобурнома” ўзида ҳозирги Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарлари, Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон тарихига оид қимматли сиёсий тарихий, географик, этнографик маълумотларини сақлаши билан ноёб манба ҳисобланади. Бугунги кунда биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари Ўрта Осиё тоғ-кончилик соҳасини ўрганишда Ҳам муҳим манба эканлигига шоҳид бўлмоқдамиз. Хусусан мазкур асарда нафақат Ўрта Осиё балки Қобул, Ҳиндистон ҳудудидаги маъданли конлар, чашма- минерал сувли ҳудудлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Эътиборимиз марказидаги кончилик иши бу – инсониятнинг асосан ер ости фойдали қазилмаларидан фойдаланиш билан боғлиқ фаолиятидир. Ўз ичига фойдали маъданларни истефода қилишни мақсад қилган ҳолда ер қатламидаги маъданларни ўзлаштиришнинг барча турини қамраб олиб, уларни дастлабки билан боғлиқ илмий тадқиқотлар олиб бориш киради [1]. Ушбу соҳа бугунги кунда қуйидаги кенг қамровли тадқиқотларни ҳам қамраб олган. Кончилик ишига – фойдали қазилмалар конларини қидириш, уларни ер остидан қазиб олиш, дастлабки қайта ишлаш, бойитиш, бўйича ишлаб чиқариш тармоқлари мажмуи ҳисобланади. Кон саноати қуйидаги асосий гуруҳларга бўлинади : **ёқилғи** - нефть, табиий газ, кўмир, сланец, торф қазиб олиш; **руда** - темир рудаси, марганец рудаси, рангли металллар, асил ва ноёб металллар рудалари, радиактив элементлар қазиб олиш; **нометалл қазилма ва маҳаллий қурилиш материаллари саноати** - мрамар, гранит, асбет, бўр, долмит кварцит, каолин, гипс, мергель, дала шпати, оҳактош ва бошқаларни қазиб олиш; **кон- кимё** - апатит, калий тузлари, нефелин, селитра, олтингугурт колчедани, бор рудалари, фосфат хом ашёси қазиб олиш; **гидроминерал сувлар** - минерал ер ости сувлари, сув таъминоти ва бошқа мақсадлар учун сув олиш каби фаолият киради[2].

Ўрта Осиёнинг XVI асрлардаги кончилик тарихини ўрганишда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари муҳим манба ҳисобланади.

“Бобурнома”да Ўш ҳақидаги маълумотларида, “... Барокўх тоғида қизил била оқ мавжлик тош ушбу тоғда пайдо бўлади: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур [3].” - деб хабар беради. Муаррих ўз навбатида кон ҳақида маълумот бериб, ушбу кон маҳсулоти билан боғлиқ хунар турларини, кон хом ашёсини маиший турмушда фойдаланишини эслатиб ўтмоқда.

Хўжанд ҳақида ёзар экан, “Кўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубдир. Мунуғил отлик, дерларким, бу тоғда **фируза кони ва баъзи конлар** топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.[4]” Ўрта Осиё фируза тоши ташқи савдода жуда кадрланган қимматбаҳо тошлардан саналади. Бу тош кўпгина заргарлик буюмларини безаш билан бир қаторда, задогонлар саройларига безак сифатида қадалгани ҳам маълум.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да “Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл “айиқ ўти” дерлар, меҳргийёх хосиятлик, ғолибо меҳргийёхдур, ул эл бу била айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темир кони бор”[5] - деб маълумот беради.

Фарғона ҳақидаги XVII-XIX асрларга оид бир қатор манбалар ҳам водийнинг феруза кони ва темир кони ҳақидаги маълумотларни тасдиқлайди. Яъни, Қўқонда фахрланишга арзуғулик, Бадахшон ферузаси сифатидақ сифатли феруза ҳам қазиб олинган. Яхши феруза соф ҳаво рангда бўлиб, ҳеч қандай доғларсиз бўлган. **Исфара** шаҳри яқинидан ва дарёнинг юқори оқимидан Қўқонга ўтадиган қисмидан шундай сифатли феруза олинган. Тоғли тожик аҳолиси ферузани қазиб олиш ишлари билан шуғулланган. Маҳсулотни Қўқон ва Марғилонга олиб келиб сотганлар. Ферузанинг улгуржи савдоси ўтказилиб, олиб сотувчилар ферузани катта бўлак гранитини кичик қисмларга бўлиб сотиб ҳам фойда кўрганлар. Ферузанинг паст навлиси сал яшил тусли бўлган. Исфара атрофларида тоғда Қора-қирғизлар яшовчи жойларда фирузадан ташқари, зумрад, ёкут, қизил ёкут ҳам қазиб олганлар ва савдоси билан шуғулланганлар. Уларнинг энг яхши кони **Лал-кон** деган жойда бўлган. Бошқа жойларда лапись-лазурит кўп учраган. Қўқон ёкут тоши жуда кадрланган ва қимматбаҳо саналган[6].

Кумушга бой конлар Сирдарёнинг шимолий томонида, **Алатау тоғида** кўплаб жойлашган эди. Намангандан икки кунлик масофадаги ердан кумуш олинган. Аҳоли ёзнинг уч ойида кумушни қазиб олганлар. Бошқа пайт бу ерда совуқ ҳукмрон бўлган, қалин қор ёғган. Бу тоғнинг энг баланд жойи бўлиб, рудага бой бўлган. Намангандан 4 кунлик масофада **Кетмонтепа** йўлида яна бир кумуш кони бўлган. 1839 йил хон у ерга кончиларни жўнатган. Улар 1000 чарик руда қазиб олиб келган. Ундан 100 чорик кўрғошин чиққан. Унга ишлов берилганда эса, 1 чорик тоза кумуш олинган. Кумуш олиш жараёни жуда мураккаб ва қийин бўлган. Бунга сабаб сув танқислиги ва Алатаунинг бу жойида жуда кучли совуқ изғиринли шамол ҳалақит берган. Деярли барча кончи ишчилар касал бўлиб қайтган[7].

Қўқонда ҳар йили бир оз миқдорда мис олинган. Қўқонликлар айтишича, бир тоғли давон бўлиб, мис рудасига жуда бой бўлган. У ернинг ҳавоси тоза эмаслигидан кончи ишчилар у ерда узоқ қололмаган. Темир рудаси **Хўжанд** яқинидаги тоғлардан олинган[8]. “Бобурнома” да келтирилганидек, Фарғона ҳудудидан темир ва бошқа металллар Наманганнинг шарқий томонида жойлашган **Кетмонтепа конидан** олинганлигини тасдиқловчи маълумотлар мавжуд.

Мирзо Ҳайдар «Тарихи Рашидий» да 1499-1500 йил воқеалари баёнида Мирзо Абобакр (1514 йил вафоти) Дуғло Амир Буложи авлоди, Амир Сайид Алининг Сонсиз Мирзо ўғлининг вориси Шарқий Туркистонда (1465й) Ёрканд хонлигига асос солган ва Ёркандни пойтахт қилиб, 48 йил ҳукмронлик қилган. 1477 йил Хўтанни Холназар ва Қулназар мирзолардан тортиб олган, 1480-81 Мирзо Ҳайдардан Қошқар ва Янги Ҳисорни тортиб олган эди. Ушбу жойларни бошқарувида Мирзо Абобакр қаттиқўллик қилиб, гуноҳи бўлган шахсларни занжирбанд қилиб, Қошқар, Ёркенд, Хўтан қалъаларида маълум жойларни қаздириб, тупроғидан олтин. кумуш ювдириб, кўп бойлик тўплаганлиги. Ҳатто Хўтаннинг қадимги бир қалъасини 27 жойидан кавалатиб, мисдан хумлар, унинг ичида тиллодан ясалган офтобаларда тоши нуқро (кумуш) дан сирланган кўп хазинага эга бўлганлиги ҳақида ёзилади. Ушбу хумларда туркийда хат битилганлиги «мулк Хумор хотуннинг ўғли нима киши эрдиким ва қойда эрдиким, бул ажабки бовужуди ушбу ишларни мушоҳада қилмоқ бирла хирс ва хаёлотини носирадин тўхтамас эрди» деб ёзилган экан[9].

“Бобурнома” асарида Ўрта Осиё ҳудудидаги шифобаҳш булоқ сувлари, маъданли чашмалар ҳақида ҳам маълумотлар берилади.

“..... Қубонинг ботқолик қора суйи бор, кўприкдин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпркуда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч- тўрт йил мундин

бурунрок Чир (Чирчиқ дарёси) суйининг гузарида улуг шикаст топиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб. Черик элига воҳима ғолиб бўлди”[10] Ботқоқлик қора сув – бу нефт аралашмали оқар сув бўлиш эҳтимоли мавжуд. Чунки оддий сувга кўприқдан йиқилганда кўп аскарлар тўдаси ва от, ҳамда туя чиқиб кетиш эҳтимоли юқори. Аммо бу ерда аксарияти бу ботқоқликдан чиқа олмай фарқ бўлганлигига ишора қилинмоқда.

Кубони- жойлашган ўрни ҳақида “Андижоннинг тўрт йиғочиди Кубоға (ҳозирги Кува)”[11] дейилади. Демак, Андижон яқинидаги манзил ҳақида айтилмоқда. Аммо Бобур лойқали оқар сувни ҳам назарда тутган бўлиш эҳтимоли ҳам бор.

“... Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. ... Дахкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо (Маисхой) кўхитонига оштук. Мачоннинг қуйидаги кенти Оббурдандур. **Обурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур**, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарга тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошда казиб, бу уч байтни сабт эттим: Бу чашма яқинида бир тошга сўз ёзилган. Эшиттимки, қутлуқ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепаида бизлар ингари куп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элитмадик”- деб ёзилган экан.

“Бобурнома”да Қобул ҳақида ёзар экан, у ердаги табиий бойликлар ер ости ашмалари ҳақида ҳам маълумот беради. Яъни “..... Шоҳи Қобул тоғидин Қобул ари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккии Гулкина навоҳисидадур, бир чашма бошида Хожа Шаму (Хожа Шамсиддин Жонбоз) отлик мазордур: яна бирида Хожа Хизирнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Қобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир ашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур. Хожа Рўшноийи дерлар.[12]” Қобулнинг “... яна бир (Фурбанд туманидур. ....дерларким Фурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур”[13].

XVII аср муаррихи Махмуд ибн Вали хам “Хирот шарқий томонидаги Фур вилояти жойлашган бўлиб, унинг тоғларида қ кўрғошин, темир ва сурма конлари” жойлашганлигини тасдиқлайди[14].

Қобул ерларида Памғон “..... тоғнинг туида чашма вақе бўлибдур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу ашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахитлари дур, латиф сояси бордур.” манбада. Мазкур жойда Қобулнинг ғарбий томонларида бўлмайдиган бошқа балут дарахтлар ҳақида ёзган[15].

Қобулнинг “ яна бир Зурмат туманидир. ....бу туманнинг жаубида тоғдур. Баркистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг домонасида муртафёе ерда чашма чиқибдур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур[16]” Қобул йўлида “**Бодом чашма** Жигдалиқ йўли ора олти кўниб Одинапур келилди..... Кўшгунбаздин кўчуб **Гарм чашмаға** тушганда.....”[17].

“Бобурнома”да мазкур воқеалар юз бергунча бўлган чашмалар ҳақида ҳам маълумот мавжуд. Яъни “ китобларда битубтурларким, **Ғазнида**[18] бир чашма бордурким, агар нажоат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким. Ройи ҳинд обуктигинни Ғазнида муҳосара қилғонда Собуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу хийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади ”[19] - деб келтирилади. Бобур бу чашмаға қандайдир бошқа ёт нарса солинса, тўфон кўтарилиши, ёмғир ёғиши каби об-ҳаво ўзгаришлари ҳақида маълумот бермоқда. Бизга тарихий манбалардан маълумки, бундай ҳодисалар “яда тоши билан содир этилган об-ҳавога таъсир ўтказишга уринган ҳолатлар мавжуд. Эътибор қаратилса, ядачи ёмғир чақириш учун тошни сувга солиб дуолар ўқилиши айтилади. Ўрта Осиё хлқларининг этнологиясига оид тадқиқотларда “яда” тоши ҳақида қизиқарли маълумотлар кўплаб учрайди.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида ёзишича, “Тарих аҳли Моварауннаҳр ажибларидан қуйидагиларни (ҳам) ёзганлар: у ерда бир тоғда ғор бор; ғордан бир булоқ қайнаб оқиб туради. (Булоқ суви) кишда шу қадар иссиқ бўладики, унга тушган киши ҳароратига бардош беролмайди. ёзда шу қадар совуқ бўладики. (ҳатто) музлаб қолади. Туркистон билан Мовароуннаҳр ўртасидаги тоғда бир хил қора тош бор. У кўмирга ўхшаб ёнади. Уни эшакларга ортиб шаҳарларга келтирадилар. Халқ уни сотиб олади. Агар (уни) ёндирилганда, кули оқ бўлади. Уни кийим ва саллани оқартиришда ишқор ўрнида ишлатадилар. У (тоғда) яна бир хил тош (ҳам борки, уни сувга ташлаганда шамол, булут, чақмоқ ва ёғин (ёғингарчилик) пайдо бўлади. Ҳикмат аҳли (буни) у ошнинг хоссаларидан, деб биладилар. (Лекин) Тангри нарсаларнинг ҳақиқатини билгувчидир ”[20]. **Яда тоши** – ёғингарчилик чақирадиган тош сифатида машҳур. Уни тоғдан олинишига ишора берилмоқда.